

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN VALYUTA RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5304.01 – İqtisadi fəaliyyət növləri
Elm sahəsi: İqtisad elmləri
İddiaçı: **Sabir Bədrəddin oğlu Quluzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Marketing kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Rövşən Rasim oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Zakir Məcid oğlu Nəcəfov

iqtisad elmləri namizədi, dosent
Bağış Sabir oğlu Əhmədov

iqtisad elmləri namizədi, dosent
Bəxtiyar Vəli oğlu İsmayılov

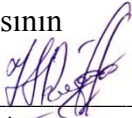
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

imza

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor,
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənlı

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

imza

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi seminarın
sədri:

imza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Heydər Sərdar oğlu Həsənov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya iqtisadi sisteminin artan qloballaşması şəraitində bütün milli iqtisadiyyatlar biznesin gəlirliliyi səviyyəsinin dəyişkənliyinə məruz qalır ki, bu məsələdə də milli valyutanın digər aparıcı valyutalara nəzərən məzənnələrinin dəyişməsi mühüm rol oynayır. Sözsüz ki, xarici iqtisadi əlaqələri olmayan şirkətlər bu təsirə daha az məruz qalır. Lakin bu proses dolayısı ilə də olsa, belə şirkətlərin də mənfəətini azalda bilər. Məsələn, milli valyutanın davamlı möhkəmlənməsi ölkəyə idxalı təşviq etməklə daxilə rəqabəti gücləndirə bilər ki, bu da milli şirkətlərin bazarın müəyyən segmentinin itirmələrinə səbəb ola bilər.

Sözsüz ki, dünya bazarlarında fəaliyyət göstərən və bir neçə valyutadan istifadə edən şirkətlərin mənfəətliliyi valyuta məzənnəsinin fluktuasiyalarına daha həssasdır.

Potensial itkilərin valyuta riski transmilli şirkətlər üçün çox önəmlidir, çünki valyuta gəlirləri şirkətin ümumən maliyyə təsərrüfat göstəricilərinə, o cümlədən, onun həm vətəndə, həm də xarici ölkədə vergi ödənişlərinin məbləğinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq beynəlxalq iqtisadi əməliyyatlarla məşğul olan şirkətlər valyuta risklərinin idarə olunmasının xüsusi üsullarından fəal istifadə edirlər. Təbii ki, şirkətin, onun fəaliyyət göstərdiyi ölkənin və bazarların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq istifadə olunan metodlar da dəyişir. Bunlar arasında aşağıdakılar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- 1) idxal və ixracın nisbəti;
- 2) şirkətin xarici ticarət əməliyyatlarının xarici bazarlardakı digər əməliyyatlarda payı;
- 3) xaricdə istehsal əməliyyatlarının mövcudluğu;
- 4) beynəlxalq istehsal əməliyyatlarının beynəlxalq təchizat mənbələrindən və şirkətin xaricdə satışlarından asılılığı.

Beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müxtəlif şirkətlər bu xüsusiyyətlərə malik olub-olmamasından asılı olaraq əsas diqqətini ya valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin pul axımına təsirində, ya da balans hesablarının bir valyutadan digərinə keçidində cəmləşdirir, ən təcrübəli və uğurlu şirkətlər isə bu hər iki yanaşmanı kombine edir.

2015-ci ildə Azərbaycanda baş vermiş milli valyutanın kəskin

devalvasiyası Azərbaycan şirkətlərinin bu hadisəyə hazır olmadıqlarını göstərdi. Bu dövrdə ölkəyə valyuta gəlirlərində və ÜDM-də ciddi azalmalar neftin qiymətinin kəskin azalması ilə izah olunsa da, bilavasitə postdevalvasiya illərində qeyri-neft ixracı, bəzi seqmetlərdə isə hətta istehsal artmaq əvəzinə azalmışdır. Məsələn, 2014-cü illə müqayisədə 2016-cı ildə marqarinin idxaldan asılılıq səviyyəsi 0,7%-dən 0,9%-dək, meyvə və tərəvəz şirələrinin 19,8%-dən 20,3%-dək, yağlılığı 6 faizdən çox olan süd və qaymağın 3,7%-dən 4,7%-dək, şirinləşdirilmiş mineral və qazlı suların 11,4%-dən 18,6%-dək, ümumən bütün növ mal-qara və quş ətinin 8,1%-dən 12,1%-dək, o cümlədən quş əti və ət məhsullarının 2,1%-dən 20,9%-dək artmışdır.

Bundan başqa, demək olar ki, bütün emal məhsullarının istehsalçı qiymətlərində artım baş vermişdir.

Aydın ki, bu ilk növbədə Azərbaycan şirkətlərinin valyuta məzənnəsi riskinin idarə olunmasında zəifliyinin nəticəsidir. Buna görə də Azərbaycanın emaledici sənayesi timsalında valyuta riskləri üzrə tədqiqatın aparılması xüsusi önəm kəsb edir.

Digər tərəfdən yuxarıda qeyd olunan bəzi məhsullar üzrə istehsal və ixracın azalması kimi devalvasiyaya zidd fenomenlərin başqa səbəbləri vardır ki, onların izah xüsusi tədqiqat tələb edir.

Qeyd olunanlar tədqiqat çərçivəsində müraciət olunan mövzunun Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün aktuallığını şərtləndirir.

Azərbaycanda valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə müxtəlif aspektlərdən X.Kərimov, A.Qasimov, T.Əlirzayeva, A.Ələsgərov, T.Həsənov, A.Zülfüqarov, İ.Yusifzadə, A.Məmmədova, N.Əliyev, Ş.Adıgözəlov, V.Rəhimov, N.Cəfərova tərəfindən araşdırılmışdır. Onu da qeyd edək ki, bu istiqamətdə tədqiqatlar əsasən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankında aparılır.

İngilisdilli tədqiqatçılardan valyuta məzənnəsinin iqtisadiyyata təsirini öyrənənlər arasında T.Latter, R.A.Mundell, A.Greenspan, J.W.Dean, M.Papaioannou, A.Hallgren, N-P.Ljung, L.Temler, A.Nassif, C.Feiyo, E.A.Araujo, H.J.Shatz, D.G.Tarr, A.C.Shapiro, P.J.Quirk, C.Alexander, E.J.Vaughan, T.Ito, S.Koibuchi, K.Sato, J.Shimizu, M.Howlett, M.Ramesh, F.S.Mishkin, P.S.Pollard, C.C.Coughlin, P.Rowland, J.Taylor kimi müəlliflərin əsərləri xüsusilə maraqlıdır.

Rusdilli ədəbiyyatda A.V.Xolopov, R.S.Qolovanov, Y.Kabakov, N.V.Şvaryova, D.A.Plexanov, A.V.Martemyanova, M.A.Dmitrieva, N.Şmelyov, V.İ.Şenayev, A.Vlasov, E.S.Kabarova, E.A.Ostapenko, İ.A.Kiseleva, L.E.Strovskiy, S.K.Kazantsev, E.A.Parşina, N.S.Kostyuçenko və digərlərinin araşdırmalarında valyuta məzənnəsinin amilləri və təsirləri tədqiq olunur.

Bundan başqa Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatların tədqiqatlarında da valyuta məzənnəsinin müxtəlif aspektləri müntəzəm olaraq araşdırılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin məqsədi manatın 2015-ci il kəskin devalvasiyasının Azərbaycanın emal sənayesinə təsirlərini araşdırmaqla ölkənin bu sektorunda məzənnə riskinin idarə olunması üzrə əsaslandırılmış tövsiyələrin işlənib hazırlanmasıdır. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

1) valyuta rejimləri və məzənnə siyasətinin nəzəri məsələlərinin tədqiqi;

2) valyuta risklərinin xüsusiyyətlər, səbəb və nəticələrinin araşdırılması;

3) valyuta risklərinin tədqiqi və ölçülməsi üsullarının öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi;

4) məzənnə riskinin idarə olunması üsullarının araşdırılması;

5) istehsal müəssisələrində risklərdən mühafizə sisteminin fəaliyyətinin effektivliyinin təmin olunması məsələlərinin tədqiq olunması;

6) şirkətlərdə valyuta riskinin idarə olunmasının dünya təcrübəsinin öyrənilməsi;

7) Azərbaycanın süd məhsulları üzrə xarici ticarətinin müasir vəziyyətinin və 2015-ci il məzənnə kollapsının bu sektora təsirinin təhlili;

8) valyuta məzənnəsindəki fluktuasiyaların emal müəssisəsinin maliyyə göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi metodikasının işlənib hazırlanması;

9) Azərbaycan emal müəssisələrində məzənnə riskinin yumşaldılması üzrə tədbirlər kompleksinin işlənib hazırlanması.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində istifadə olunan əsasən sənaye müəssisəsinin valyuta riskləri və onların idarə edilməsi

sahəsində maliyyə alətləri və portfellərinin itkiləri üzrə 4 əsas metod; VaR (“Value at Risk”), Stress testləşdirilməsi (Stress Testing), Defisit (Shortfall), Analitik (məsələn, delta-qamma) metodlarından və emal sənayələrində isə əsasən iqtisadi-riyazi modelləşdirmə, deduksiya, analiz, məntiqi ümumiləşdirmə və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Müxtəlif məqsədlər üçün müxtəlif valyuta məzənnələrindən istifadə olunmasının məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır.

2. Azərbaycan gerçəkliyi nəzərə alınmaqla optimal valyuta məzənnəsi anlayışının tərifı təklif edilmişdir. Azərbaycan timsalında müəssisənin valyuta bazarı ilə bağlı riskləri sistemləşdirilmişdir.

3. Milli valyutanın kəskin devalvasiyası nəticəsində Azərbaycanın emal sənayesində baş verən proseslərin dinamikası tədqiq olunaraq, bu proseslərin səbəbləri kimi iki hipotez irəli sürülmüş və hər ikisinin təsdiq olunması elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

4. Valyuta məzənnəsindəki fluktuasiyaların emal müəssisəsinin maliyyə göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi metodikası, o cümlədən metodika çərçivəsində baza iqtisadi-riyazi model işlənib hazırlanmış və onun tətbiqi üzrə tövsiyələr verilmişdir.

5. 2015-ci il milli valyutanın devalvasiyasının Azərbaycan emal sənayesinə müsbət təsirləri aşkarlanmışdır.

6. Azərbaycanın emal müəssisələrində valyuta risklərinin yumşaldılmasının əsas istiqamətləri üzrə təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi 2015-ci ildə manatın devalvasiyasında sonrakı dövrlərdə Azərbaycanın emal sənayesinin bu hadisədən yetərinəcə yararlanmamasının, bəzi seqmentlərdə isə geriləməsinin səbəblərini araşdırmaqla bu sektorda valyuta risklərinin mənfı təsirlərinin yumşaldılması, müsbət təsirlərinin gücləndirilməsi üzrə əməli tədbirlər kompleksinin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Əsasını tədqiqat çərçivəsində müəllif tərəfindən qurulmuş iqtisadi-riyazi model təşkil edən valyuta məzənnəsində kəskin dəyişmələrinin emal müəssisəsinin maliyyə göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi metodikası bu

müəssisələrin valyuta risklərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə oluna bilər. Bundan başqa Azərbaycan xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla irəli sürülən tövsiyələrin tətbiqi məzənnə dəyişməsinin müəssisələrə mənfi təsirlərini əhəmiyyətli dərəcədə yumşaltmış olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları Beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında məruzələr edilmiş, habelə müxtəlif jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Marketing kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 5 səhifə, 8.447 işarə, I fəsil – 47 səhifə, 79.280 işarə, II fəsil – 44 səhifə, 68.491 işarə, III fəsil – 37 səhifə, 55.305 işarə, nəticə – 8 səhifə, 11.470 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 11 səhifə, 16.040 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 155 səhifə, 243.816 işarədir.

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin elmi işlənmə dərəcəsi, işin məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyekt və predmeti dissertasiyanın nəzəri və metodoloji əsasını, həmçinin onun informasiya bazasını təşkil edən mənbələr, işin elmi yenilik təşkil edən müddəaları, alınan nəticələrinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqat üzrə dərc olunmuş məqalə və tezislər haqqında məlumat və dissertasiya işinin həcmi və strukturu şərh olunmuşdur.

“Valyuta riskləri və onların qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları” adlanan **birinci fəsildə** valyuta rejimləri və məzənnə siyasətinin nəzəri məsələləri, valyuta ilə bağlı risklərin xüsusiyyətləri və valyuta risklərinin tədqiqi və ölçülməsi üsulları tədqiq olunmuşdur.

Bu fəsildə müəllif tərəfindən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

I. Müxtəlif məqsədlər üçün müxtəlif valyuta məzənnələrindən istifadə olunmasının məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır.

İki valyuta arasında *real məzənnə* dedikdə məhsulların bu valyutaların “vətəni” olan ölkələrdəki qiymətlərinin nisbəti, “məhsulların qiyməti” deyildikdə isə əslində müəyyən məhsulların səbəti nəzərdə tutulur. Seçilən səbət məzənnənin hesablama məqsədindən asılıdır. Məsələn, əgər məqsəd ölkələrdəki inflyasiya səviyyələrinin müqayisəsidirsə, bu halda səbət ev təsərrüfatlarının istehlak etdiyi əmtəə və xidmətlərdən təşkil olunmalıdır. Əgər ölkələr arasında qarşılıqlı ticarət tədqiq olunursa, onda idxal və ixrac məhsullarından ibarət səbət istifadə olunmalıdır və s.

II. Azərbaycan gerçəkliyi nəzərə alınmaqla optimal valyuta məzənnəsi anlayışının tərfi təklif edilmişdir. Optimal məzənnə dedikdə biz aşağıdakıları təmin edən məzənnəni nəzərdə tutacağıq:

1. Tədiyyə balansının tarazlığı. Bu heç də o demək deyil ki, hər il tədiyyə balansında tarazlığın olması zəruridir. Lakin ən azı, əvvəla, hər ildə ticarət balansının və ümumən tədiyyə balansının defisiti yüksək olmamalıdır, ikincisi, müəyyən qısa dövr (məsələn, 3-5 il) ərzində məcmu balans və ya məcmu profisit təmin olunmalıdır.

2. Ölkədə iqtisadi artım təmin olunmalıdır.

3. Ölkədə tam məşğulluq bərqərar olmalıdır.

“Valyuta risklərinin idarə olunmasının metodoloji məsələləri və

dünya təcrübəsi” adlı **ikinci fəsildə** məzənnə riskinin idarə olunması məsələləri, istehsal müəssisələrində risklərdən mühafizə sisteminin fəaliyyəti, şirkətlərdə valyuta riskinin idarə olunmasının dünya təcrübəsi araşdırılmışdır.

Bu fəsildə işin elmi yeniliyi kimi aşağıdakı müddəalar təklif olunur.

III. Azərbaycan timsalında müəssisənin valyuta bazarı ilə bağlı riskləri sistemləşdirilmişdir.

İstehsal riski amillərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) İstehsalın nəzərdə tutulan həcmnin və bunun nəticəsində mənfəətin azalması. Bu, bir sıra amillərin təsiri ilə baş verə bilər:

- dəzgah, avadanlığın tam gücü ilə işləməməsi (məsələn, milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində dəzgahın ehtiyat hissələrinin idxalının səmərəsiz olması nəticəsində);

- kifayət qədər keyfiyyətli xammalın olmaması (bu da həmin səbəbdən baş verə bilər);

- məhsuldarlığın azalması (Azərbaycanda olduğu kimi, devalvasiya güclü idxal inflyasiyası yarada bilər, bu isə öz növbəsində yaxşı işçilərin əlavə qazanc dälınca getməsi nəticəsində əmək məhsuldarlığını azaldır);

- məhsulun keyfiyyətinin azalması (yuxarıdakı amillər buna səbəb olur).

2) Müəssisənin məhsulunun qiymətinin aşağı düşməsi. Bunun aşağıdakı səbəbləri ola bilər:

- məhsulun keyfiyyətinin azalması;

- bazar konyunkturunun dəyişməsi (məsələn, milli valyutanın möhkəmlənməsi nəticəsində ixracatçı şirkətin qiymətin milli valyutada azaltması zərurəti);

- tələbin azalması (məsələn, milli valyutanın revalvasiyasının təsiri ilə iş yerlərinin nəticəsində əhalinin gəlirlərinin azalması).

3) Əsas vəsaitlərin məhsuldarlığının azalması. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində xaricdə istehsal olunmuş maşın və qurğuların komponentlərinin bahalaşması nəticəsində müəssisələr yeni ehtiyat hissələrinin almaqdansa təmirə üstünlük verirlər ki, bu da, sözsüz ki, onların məhsuldarlığını aşağı salır – xammal, enerji və digər resursların istehlakını artırır.

4) Resursların qiymətinin artması. Ağır iqtisadi dövənlərdə hər hansı bir resursun qiymətinin artması gözlənilməz xərclərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu tip riskin yumşaldılması üçün resurs bazarının ətraflı təhlili və konyunkturun proqnozlaşdırılması tələb olunur.

5) Nəqliyyat xərclərinin artması. Azərbaycan nəqliyyat vəsaitlərinin idxalçısı olduğundan devalvasiya onların milli valyutada qiymətlərinin və deməli, amortizasiya xərclərinin qiymətlərini qaldırır.

6) Əmək haqqı xərclərinin artması. Məzənnənin dəyişməsi nəticəsində baş verən inflyasiyanın təsiri ilə işçilər əmək haqqının artırılması (məsələn, indeksasiyası) tələbi ilə çıxış edə bilər.

7) Vergi xərclərinin artımı. Bu amillə bağlı nümunəvi misal olaraq Azərbaycanı göstərmək olar. Neft qiymətinin dünya bazarlarında qiymətinin düşməsi ilə əlaqədar böyük hissəsi Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri hesabına formalaşan dövlət büdcəsinin gəlirləri azalanda Azərbaycan hökuməti yaranan büdcə defisitini aradan qaldırmaq üçün iki vasitəyə əl atdı: 1) manatın kəskin devalvasiyası; 2) vergi ödənişi intizamının gücləndirilməsi. Əgər birinci tədbir xammal və məhsulların idxalı ilə bağlı şirkətlərə zərbə vurdusa, ikinci tədbir bütün müəssisələrin xərclərini artırdı.

“Azərbaycanın emal müəssisələrində valyuta risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan **üçüncü fəsildə** Azərbaycanın süd məhsulları üzrə xarici ticarətinin müasir vəziyyəti və 2015-ci ildə dolların məzənnəsinin kəskin artımının bu sektora təsiri təhlil olunmuş, valyuta məzənnəsindəki fluktuasiyaların emal müəssisəsinin maliyyə göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanmış, Azərbaycanın emal müəssisələrində məzənnə riskinin yumşaldılması üzrə tədbirlər kompleksinin təklif olunmuşdur.

Bu fəsildə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

IV. Milli valyutanın kəskin devalvasiyası nəticəsində Azərbaycanın emal sənayesində baş verən proseslərin dinamikası tədqiq olunaraq, bu proseslərin səbəbləri kimi iki hipotez irəli sürülmüş və hər ikisinin təsdiq olunması elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatımızın əvvəlindən bizim yanaşmamız ondan ibarət olmuşdur ki, Azərbaycanın emal şirkətlərində valyuta risklərinin idarə olunması məsələsini mikrosəviyyədə - konkret bir müəssisənin timsa-

linda bilavasitə araşdırılması və əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsi məqsədmüvafiqdir. Lakin rəsmi statistikadakı məlumatların aqreqat şəklində olması müəssisə səviyyəsində tədqiqata imkan vermədi. Buna görə biz tədqiqatı konkret emal sənayesi olaraq süd emalı sənayesinin təmsalında aparmışıq ki, bunun da öz üstünlükləri vardır.

1) Əvvəla, devalvasiyanın bir şirkətə deyil, ümumən emal sənayesinə təsirinin qiymətləndirilməsi, sözsüz ki, xüsusi maraq kəsb edir.

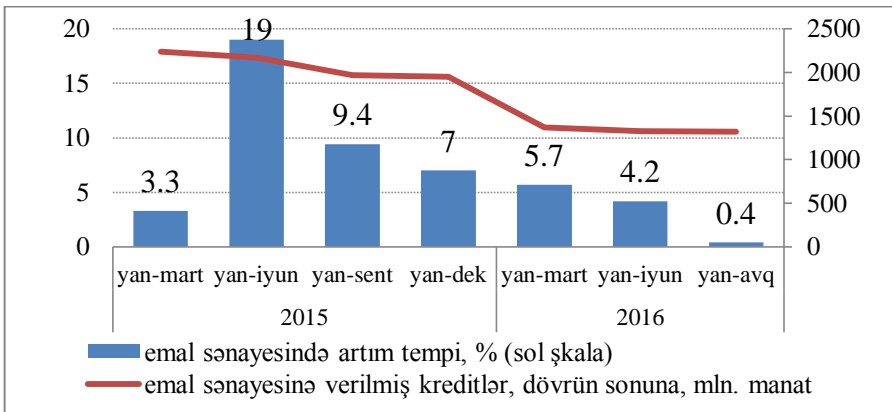
2) Holland sindromuna xas olan əlamətlərin uzun illər boyu Azərbaycanda gerçəkləşməsi, o cümlədən emal sənayesinə mənfi təsirinin sahə səviyyəsində öyrənilməsi bütöv bir sahənin valyuta risklərinə həssaslığını qiymətləndirməyə imkan verir ki, belə bir qiymətləndirmə metodikasının işlənilib hazırlanması və onun aprobeasiya nümunəsi Azərbaycan üçün prioritet sahələrin seçilməsində bir alət kimi istifadə oluna bilər.

3) Biz valyuta məzənnəsinin kəskin sıçrayışı nəticəsində milli emal sənayesi üçün səciyyəvi olan mühüm bir problemi hədəf götürmüşük. İş burasındadır ki, məlum nəzəri fakta görə manatın devalvasiyası Azərbaycanın ixracının artmasına, idxalınınsa azalmasına səbəb olmalı idi. Lakin bu gözlənti özünü doğrultmadı. Ən mühümü isə emal sənaye məhsullarının ixracında azalmalar baş verdi.

Beləliklə, 2015-ci ildə dolların məzənnəsinin 34,6% artımından sonra emal sənayesində yanvar-iyun aylarında istehsalın artım tempi gözlənilmədiyi kimi yanvar-mart aylarındakı 4%-lə müqayisədə 4,5 dəfə artaraq 18-19% təşkil etmişdir (şəkil 1). Lakin sonrakı dinamika bunun bu göstəricinin üçün maksimal hədd olduğunu aşkarlayır – sonrakı dövrlərdə istehsalın artım tempi sürətlə azalaraq 2016-cı ilin avqust ayında 2015-ci ilin yanvar-mart göstəricisindən də aşağı düşərək sifirə yaxınlaşmışdır.

Bu fenomeni dərk etmək zəruridir.

1. Əvvəla, sıfır həddinə düşən istehsal deyil, istehsalın artım tempidir və bu, əslində təbii hal ola bilər – bu hal iqtisadi nəzəriyyədə verimliliyin azalması qanunu kimi məlumdur. *Beləliklə, yuxarıda şərh olunan Azərbaycanın emal sənayesində istehsalın tempinin azalması ilk baxışdan narahatlıq doğurmayan təbii hal kimi, hətta ölkəmizin doyma həddinə çatma halı kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin təhlilimiz bu qənaətin səhv və eyni zamanda təhlükəli olmasına dəlalət edir.*

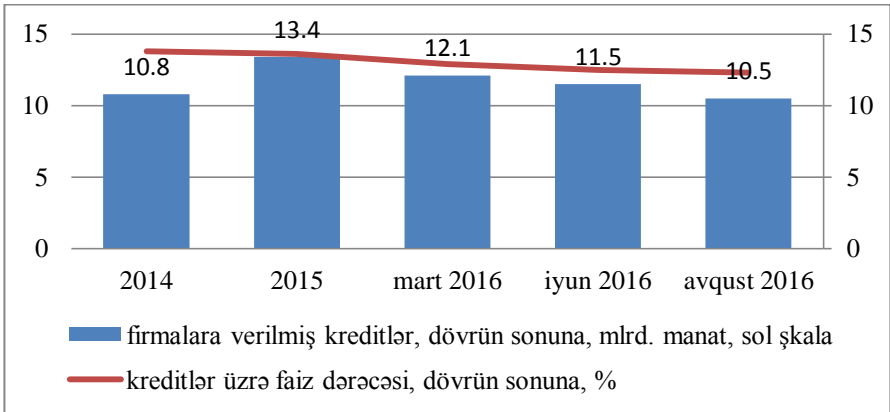

Şəkil 1. Emal sənayesində illik artım tempi və emal sənayesinə verilmiş kreditlər

Mənbə: www.cbar.az və www.stat.gov.az-ın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

2. İkincisi. İstehsalın artım tempinin azalmasına təsir edən mühüm amillərdən biri, sözsüz ki, xarici valyutalarda götürülmüş kreditlərin həcmnin yüksək olması idi. Dolların məzənnəsinin, cüzi də olsa, azalması və ya ən azından stabil olması dollarla kreditlərin əlverişliliyi fikri yaratmışdı ki, kəskin devalvasiya əksəriyyəti şirkətlər olan bu kreditlərin sahiblərini şok vəziyyətinə salmışdı. Nəticədə devalvasiyadan sonra hətta manat üzrə kreditlərin faiz dərəcələrinin azalmasına rəğmən firmalara verilmiş kreditlər artmaq əvəzinə azalmışdır (şəkil 2).

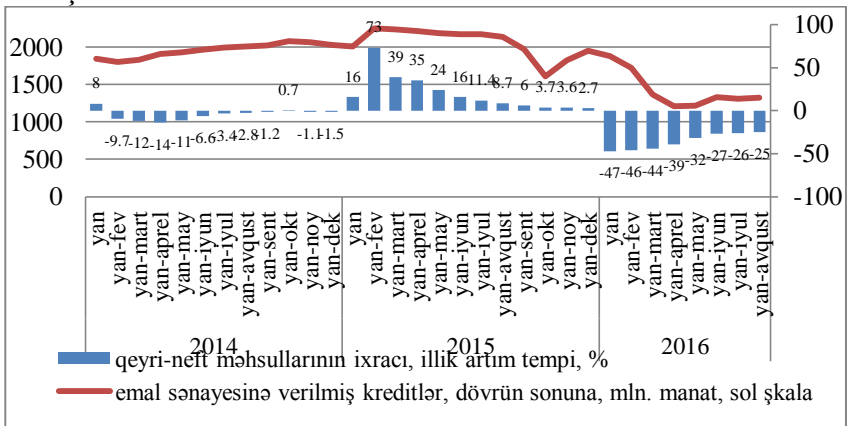
Qeyd edək ki, burada söhbət kreditlərin artım tempindən deyil, məhz onların həcmindən gedir ki, bunun da azalması biznes aktivliyinin azalması, yəni iqtisadi böhran elementi kimi dəyərləndirilə bilər.

Şəkil 2. Firmalara verilmiş kreditlər və manat kreditləri üzrə faiz dərəcəsi

Mənbə: www.cbar.az-ın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

3. Alacağımız nəticələri daha dolğun əsaslandırmaq üçün həmin periodda ixraca da nəzər salaq. Şəkil 3-dən görüldüyü kimi 2015-ci ilin fevralındakı ilk devalvasiyadan sonra qeyri-neft sektorunun ixracının artım tempi sürətlə azalaraq, 2016-cı ilin yanvarında 2015-ci ilin yanvarı ilə müqayisədə -50%-ə çatmışdır. Bu isə o deməkdir ki, qeyri-neft məhsullarının ixrac həcmi bir ildə iki dəfə azalmışdır.

Şəkil 3. Qeyri-neft məhsullarının ixracı və emal sənayesinə verilmiş kreditlər

Mənbə: www.stat.gov.az-ın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Hətta bütün 2016-cı il boyunca əvvəlki dövrlərlə müqayisədə azalma meyli saxlanmışdır. Milli valyutanın iki dəfədən artıq devalvasiyası və qeyri-neft sektorunda istehsalın artması fonunda bu sektorun ixracının artmaq əvəzinə belə kəskin azalması xüsusi izah tələb edir.

1. Bu proseslərin izahı məqsədilə biz aşağıdakı iki hipotezi təklif edirik.

Hipotez 1. 2015-ci il milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində bəzi emal sahələrində istehsalın artması idxalın azalması hesabına baş vermişdir. İlk baxışdan da bəlli olan bu fakt aşağıdakı təhlil nəticəsində də əyani olaraq öz təsdiqini tapır.

Hipotez 2. Milli valyutanın devalvasiyasının ixracı stimullaşdırmasına baxmayaraq, emal sənayesinin ixracında azalma aşağıdakı üç səbəblə izah oluna bilər:

a) Emal məhsullarının əsas xammalının idxaldan asılılığı.

Bu, təbii fərziyyədir: istehsal olunan məhsulun əsas xammalı idxal olunursa, devalvasiya nəticəsində bu xammalın manatla qiyməti iki dəfədən çox artmış olur.

b) İstehsal gücünün aşağı olması. Sərbəst istehsal gücünün olmaması hətta əlverişli şəraitdə istehsalın artırılmasına imkan vermir. Azərbaycanda böyük ehtimalla bu amilin də rolu olmuşdur. Belə ki, milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində təbii olaraq idxalın azalması daxili bazarda boşluğun əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur ki, nəinki artan istehsal, hətta əvvəlki ixracın müəyyən hissəsi bu boşluğun doldurulmasına yönəldilmişdir.

c) Emal müəssisələrinin ixrac təcrübəsinin zəifliyi (olmaması). Biz aşağıda Azərbaycanda bu halın önəmli olduğunu görəcəyik.

Bəzi süd məhsullarının istehsalında, demək olar ki, tamliqlə quru süd idxalından asılı olan süd emalı sənayesi üzrə apardığımız tədqiqat bu hipotezlərin doğruluğunu təsdiqləyir.

Beləliklə, Azərbaycanda milli valyutanın kəskin devalvasiyasından bilavasitə sonrakı dövrdə bir sıra emal məhsullarının istehsalı, istehlakı, idxalı və ixracının analizi aşağıdakı qənaətləri meydana gətirir:

- Əksər emal sənayesi məhsullarının idxalı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

- Həmin məhsulların daxili istehsalı artmışdır.
- Lakin istehsal güclərinin və daxili xammal təminatının zəifliyi səbəbindən bəzi hallarda daxili istehsal azalmış idxalı tam kompensasiya edə bilməmişdir.
- Emal sənayesinin bir çox seqmentlərində əsas xammal idxaldan asılı olduğundan daxili məhsulların istehsalçı qiymətlərinin manatla ifadəsində əhəmiyyətli artım müşahidə olunur.
- İdxal qiymətlərinin manatla ifadəsində iki dəfədən çox artım olmasına rəğmən bəzi məhsulların idxalında hətta güclü artım baş vermişdir ki, bu da aşağıdakı iki səbəblə izah olunur:
 - bəzi idxal məhsulları emal sənayesi üçün mühüm xammaldır (məsələn, quru süd) və onların Azərbaycanda istehsalı təşkil olunmayıb;
 - müəyyən məhsulların idxalı başqa daha baha məhsulları əvəzləmək məqsədilə artmışdır (məsələn, bitki yağları kərə yağını əvəzləmişdir).
- Bəzi bahalı məhsulların daha ucuz, lakin keyfiyyətsiz məhsulla əvəzlənməsi cəhdi uğursuz olmuşdur. Məsələn kərə yağının marqarin yaği ilə əvəzlənməsi fiaskoya uğramışdır ki, bu da, çox ehtimal ki, Azərbaycanda tarixən bərqərar olmuş qida ənənələri ilə izah oluna bilər.

V. Valyuta məzənnəsindəki fluktuasiyaların emal müəssisəsinin maliyyə göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi metodikası, o cümlədən metodika çərçivəsində baza iqtisadi-riyazi model işlənilib hazırlanmış və onun tətbiqi üzrə tövsiyələr verilmişdir.

Modeli təsvir etməzdən əvvəl aşağıdakı sadələşdirici fərziyyələr irəli sürək.

- Sadəlik üçün fərz edək ki, müəssisə yalnız bir növ məhsul istehsal edir.
- İstehsalın təmin olunması üçün müəssisə xaricdən bir növ xammal idxal edir və onu ABŞ dolları ilə alır.
- İdxal və ixracda logistika xərcləri nəzərə alınmır.

Qeyd edək ki, model daha çox məhsul və xammal üçün də asanlıqla təsvirini oluna bilər. Sadəcə bir məhsul və bir xammal modelin mahiyyətinə təsir göstərməməklə onun qavranmasını asanlaşdırır.

Riyazi modelin qurulması üçün aşağıdakı işarələmələri daxil edək:
 a – məhsulun bir vahidinin istehsalında idxal olunan xammalın

istifadəsinin miqdarı;

b – məhsulun bir vahidinin istehsalına düşən idxal olunan xammaldan başqa xərclər (manatla ifadədə);

d – idxal olunan məhsulun bir vahidinin dollarla qiyməti (gömrük təmizləməsindən sonra);

r – dolların manata görə cari məzənnəsi;

m – məhsulun daxili bazarda cari satış miqdarı;

p_d – məhsulun daxili bazarda satış qiyməti (manatla);

x – məhsulun cari ixracının miqdarı;

p_e – məhsulun xarici bazarda satış qiyməti (dollarla);

e_d – daxili bazarda müəssisənin məhsuluna tələbin qiymətə görə elastikliyi;

e_e – xarici bazarda müəssisənin məhsuluna tələbin qiymətə görə elastikliyi;

e_i – məhsulun idxalına tələbin qiymətə görə elastikliyi.

Daxil edilən işarələmələr çərçivəsində şirkətin manatla ümumi gəliri

$$Re_c = p_d \cdot m + r \cdot p_e \cdot x,$$

manatla ümumi xərci

$$C_c = (m + x) \cdot (a \cdot r \cdot d + b)$$

və şirkətin cari mənfəəti

$$Pr_c = p_d \cdot m + r \cdot p_d \cdot x - (m + x) \cdot (a \cdot r \cdot d + b)$$

Tutaq ki, dolların manata görə məzənnəsi $\alpha\%$ artmışdır. Bunun aşağıdakı nəticələri gözlənilir.

- Müəssisənin idxal etdiyi xammalın manatla qiymətinin artması və bunun nəticəsi olaraq istehsalçı qiymətinin artması və deməli, satış qiymətinin artımı. Sözsüz ki, bu artımların həcmi xammalın məhsul xərclərindəki payından, yəni $a \cdot r \cdot d / C_c$ nisbətindən asılıdır – bu pay nə qədər böyükdürsə, məzənnənin yüksəlməsi qiymətləri bir o qədər çox artıracaq.

- Məhsul üzrə idxalın azalması və bizim araşdırdığımız müəssisənin daxili bazarda payının artması.

- İstənilən halda müəssisənin məhsulunun dollarla qiyməti azalacaq və sözsüz ki, bu onun ixrac imkanlarını da artıracaq.

Müxtəlif amillərdən asılı olaraq son iki məsələdə müxtəlif ssenarilər mümkündür:

1) İdxalın azalması hesabına daxili bazar imkanlarının artması iki istiqamətdə reallaşdırılma bilər: satış həcminin artırılması və/və ya satış qiymətinin artırılması. Sözsüz ki, şirkətlər ikinci varianta üstünlük verirlər və məlum olduğu bu davranış bazar gücü yüksək olan şirkətlərə, ilk növbədə inhisarçı şirkətlərə xasdır. Məsələn, əgər tədqiq olunan məhsul oliqopolik bazara məxsusdursa, şübhəsiz, qiymət artımı amili üstünlük təşkil edəcək. Məlum olduğu kimi, qida məhsulları bazarı, bir qayda olaraq, inhisarçı rəqabət strukturuna daxildir. Buna görə də gözləmək olar ki, idxalın azalması nəticəsində daxili bazarda yaranmış boşluğun doldurulması üzrə daxili istehsalçılar arasında güclü rəqabət yaranacaq və bu da qiymətin əhəmiyyətli artımına imkan verməyəcək: şirkətlər qiyməti artırmamaqla (və ya cüzi artırmaqla) əsasən satış həcminin artırılması hesabına mənfəətlərini artırmağa çalışacaqlar.

Tutaq ki, idxalın azalması müəssisənin daxili bazarda satış həcminin Δm qədər, daxili bazar qiymətinin isə Δp_d vahid artmasına səbəb olub. Onda müəssisənin daxili bazarda yeni gəliri aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$(p_d + \Delta p_d) \cdot (m + \Delta m)$$

Bu məsələdə əvvəldə toxunduğumuz bir məqamı yada salmaq lazımdır: boşalmış bazarın ələ keçirilməsində əlavə istehsal gücünə malik olan şirkətlər uğurlu ola bilər, belə ki, əvvəla, onlar daha operativ şəkildə istehsalı artıra bilər və hətta əlavə miqyas effekti hesabına məhsulun maya dəyərini azaltmaqla qiymətdə daha yüksək rəqabət qabiliyyəti əldə edə bilərlər.

2) İxrac imkanlarının gerçəkləşdirilməsində eyni hal mümkündür. Sadəlik üçün fərz edək ki, xarici bazarda dollarla qiymət dəyişməz qalır. Onda mənfəətini artırmaq üçün Azərbaycan müəssisəsinin iki yolu vardır:

- dollar qiymətini keçməmək şərtilə manatla qiymətin artırılması - bizim halda manatla qiymətin $\alpha\%$ -ə qədər artırılması.
- qiyməti çox artırmamaqla ixrac həcmnin artırılması.

Tutaq ki, müəssisə ixrac qiymətini **manatla** δp_e vahid ($\alpha\%$ çərçivəsində) artırmışdır və dollarla qiymət aşağı düşdüyündən ixrac həcmi δx vahid artmışdır. Onda müəssisənin ixracdan manatla yeni gəliri

$$(r \cdot p_e + \delta p_e) \cdot (x + \delta x)$$

təşkil edəcək. Beləliklə, müəssisənin yeni məcmu gəliri

$$Re_n = (p_d + \Delta p_d) \cdot (m + \Delta m) + (r \cdot p_e + \delta p_e) \cdot (x + \delta x)$$

İndi isə müəssisənin yeni gəlirinin müəyyənləşdirilməsi üçün onun yeni məcmu xərclərini hesablayaq. Dolların məzənnəsinin $\alpha\%$ artması nəticəsində yeni istehsal həcmələrini nəzərə almaqla müəssisənin yeni xərcləri aşağıdakı kimi olacaq:

$$C_n = (m + \Delta m + x + \delta x) \cdot (a \cdot r(1 + \alpha/100) \cdot d + b)$$

Beləliklə, müəssisənin yeni mənfəəti

$$Pr_n = Re_n - C_n =$$

$$(p_d + \Delta p_d) \cdot (m + \Delta m) + (r \cdot p_e + \delta p_e) \cdot (x + \delta x) - (m + \Delta m + x + \delta x) \cdot (a \cdot r(1 + \alpha/100) \cdot d + b)$$

Sonda bu ifadələrdən istifadə edib müəssisənin mənfəətinin dolların məzənnəsinə görə elastikliyi hesablamaq olar:

$$e_{Pr}^r = \frac{Pr_n - Pr_c}{Pr_c} \cdot 100 : a = \frac{(Pr_n - Pr_c) \cdot 100}{Pr_c \cdot a}$$

Təsvir olunan bu modeli biz baza və ya nüvə modeli adlandırırıq, belə ki bu modeldə tədqiq olunan prosesin yalnız əsas aspektləri əks olunur, hər bir bu tipli imitasiya modelində olduğu kimi burada da konkret detalları təsvir edən yardımçı modellərin də qurulması nəzərdə tutulur ki, bunların bəziləri haqqında növbəti bölmədə şərh veriləcək.

Dissertasiya işində modelə daxil edilən parametrlərin metodika çərçivəsində hər bir ayrıca götürülmüş müəssisə üçün müəyyənləşdirilməsi üsulları da təklif olunur ki, bu da metodikanın tətbiqi imkanlarını konkretləşdirir.

Qeyd 1. Təklif olunan metodika müəssisənin bir məhsul istehsal etməsini və yalnız bir növ idxal xammalından istifadəni nəzərdə tutur. Lakin şərh olunanlar cüzi əlavələrlə daha çox çeşidli məhsul və idxal xammalı halı üçün genişləndirilə bilər.

Qeyd 2. Biz müəssisənin yalnız istehlak, istehsal və satışla əlaqədar valyuta risklərinin təsirlərini modelləşdirdik. Bu, emal müəssisələrinin əsas fəaliyyəti olduğundan valyuta ilə götürülən kreditlərin, qənaətlərin, xarici qiymətli kağızlara qoyulan investisiyaların və

digər bu kimi maliyyə əməliyyatlarının valyuta riskinin qiymətləndir-
məsi məsələsinə baxmamışıq.

Qeyd 3. Biz modeli valyuta məzənnəsinin yalnız artımı timsa-
lında şərh etdik. Bu son dəfə Azərbaycanda yaşanan məzənnə artımı
şoku ilə əlaqədardır. Cüzi dəyişmələrlə model dolların məzənnəsinin
azalması halı üçün adaptasiya oluna bilər.

**VI. 2015-ci il milli valyutanın devalvasiyasının Azərbaycan
emal sənayesinə müsbət təsirləri aşkarlanmışdır.**

Hər bir iqtisadi prosədə olduğu kimi valyuta məzənnəsinin
istənilən istiqamətdə dəyişməsində də həm mənfi, həm də müsbət
tərəflər vardır. Məsələn, milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində:

- mənfi təsiri artıran effekt idxal olunan xammalın manatla
qiyməti ucuzlaşması, beləliklə, xərclərin azalması və bunun nəticəsi
olaraq manatla mənfi təsirin artmasıdır.
- mənfi effekt, əvvəla, məhsulun ölkəyə idxalının stimullaş-
ması, ikincisi isə ixracda rəqabətin pisləşməsi və manatla qiymətin
azaldılması zərurətinin meydana gəlməsidir ki, bu da manatla mənfi-
təsi aşağı sala bilər.

Qeyd edək ki, manatın devalvasiyası tək süd sənayesinə deyil,
bəzi digər qeyri-neft emal sahələrinə də müsbət təsir göstərmişdir
(cədvəl 1).

Cədvəl 1.

**Əsas növ sənaye məhsulları ilə təminatda idxaldan
asılılıq səviyyəsi, faiz**

	2014	2015	2016	2016:2014, %
Tortlar və şirniyyat məmulatları, şirinləşdirici maddələr qatılmış sair çörək-bulka məmulatları	38,2	33,7	18,5	-51,6
Kərə yağı	48,2	31,5	24,7	-48,8
Yağlılığı 1-6 faiz olan süd və qaymaq	1,1	1,0	0,6	-45,5
Şəkər	27,2	37,2	15,3	-43,8
Bütün növ pendirlər	19,6	15,8	11,7	-40,3
Duz	37,8	28,8	23,3	-38,4
Çay	83,6	87,6	60,6	-27,5
Un (bütün növləri)	5,5	5,1	4,0	-27,3
Şirinləşdirilməmiş mineral və qazlı sular	4,6	4,8	3,7	-19,6

Cədvəl 1.-in ardı

Şəkərli-unlu qənnadı məmulatları	98,0	95,4	79,2	-19,2
Qatıq, qaymaq, yoğurt və s. məhsullar	6,4	6,2	5,2	-18,8
Bitki yağları	81,2	73,3	68,9	-15,1
Şəkər istehsalı üçün xammal	96,0	94,4	94,1	-2,0
Təmizlənmiş düyü	91,7	90,5	90,0	-1,9

Mənbə: www.stat.gov.az, cədvəl 4.7-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Baxılan müddət ərzində ölkədə ən çox istehlak olunan əsas qida məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Bu göstərici üzrə ən çox azalma (51,6%) Tortlar və şirniyyat məmulatları, şirinləşdirici maddələr qatılmış sair çörək-bulka məmulatlarında baş vermişdir.

Kərə yağı üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 48,8%, Yağlılığı 1-6 faiz olan süd və qaymaq üzrə - 45,5%, Şəkər üzrə 43,8%, Bütün növ pendirlər üzrə 40,3% azalmışdır (cədvəl 1). Digər mühüm ərzaqlar üzrə də idxaldan asılılıq səviyyəsinin azalması kifayət qədər yüksək olmuşdur.

Bəzi ərzaqlar var ki, onların idxaldan asılılıq səviyyəsində azalmalar baş verməsinə baxmayaraq, asılılıq hələ də yüksək səviyyədə qalır. Ölkədə şəkər zavodu fəaliyyət göstərsə də, 2016-cı ilin göstəricilərinə görə Şəkər istehsalı üçün xammal idxalından asılılıq 94,1% təşkil etmişdir.

Təmizlənmiş düyünün idxalından asılılıq səviyyəsinin yüksək (90,0%) olmasının əsas səbəbi kənd təsərrüfatı məhsulu kimi düyü xammalının ölkədə istehsalının aşağı səviyyədə olmasıdır. Eyni fikri çaya (idxaldan asılılıq səviyyəsi 60,6%) da aid etmək olar. Şəkərli-unlu qənnadı məmulatları və Bitki yağları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsinin yüksək (uyğun olaraq, 79,2% və 68,9%) olmasını ilk növbədə istehsal güclərinin kafi dərəcədə olmaması ilə izah edirik (cədvəl 1).

Qeyd edək ki, idxaldan asılılıq səviyyəsi hesablanarkən ixrac olunan həcmələr də nəzərə alınır. Buna görə də devalvasiyanın təsirini daha dolğun əks etdirən göstərici kimi özünütəminatmə səviyyəsinin təhlili məqsədəuyğundur.

Məsələn, 2015-ci ildə Azərbaycanda milli valyutanın qiymətdən düşməsi nəticəsində həmin ildə ixrac qiymətlərinin təqribən iki dəfə azalması, daha doğrusu ixrac olunan malların qiymət indeksinin əvvəlki illə müqayisədə 54,9% təşkil etməsi ilə nəticələnmişdir.

2016-cı ildə isə ixrac qiymətlər daha 16,3% azalmışdır. Bununla bərabər idxal qiymətləri həmin illərdə, uyğun olaraq, 9% və 2,7% artmışdır. Bunun nəticəsidir ki, ölkənin süd və süd məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi 2014-cü ildəki 76,3%-dən 2015-ci ildə 84,3%-ə, 2016-cı ildə isə 87,7%-ədək artmışdır.

Cədvəl 2-də özünütəminatmə səviyyəsi yüksəlmiş məhsullar göstərilir. Cədvəldən göründüyü kimi 2015-2016-cı illər ərzində Azərbaycan qida ənənəsində üstünlük təşkil edən ərzaqların istehsalında özünütəminatmə səviyyəsində güclü artım baş vermişdir:

- birinci pillədə Şəkərli-unlu qənnadı məmulatları durur, bu məhsullar üzrə artım 71,8% təşkil etmişdir.
- yuxarıda ətraflı şəkildə təhlil etdiyimiz kərə yağında da artım yüksək olmuşdur – 45,7%.
- bu qəbildən olan tortlar və şirniyyat məmulatları, şirinləşdirici maddələr qatılmış sair çörək-bulka məmulatları 29,4%-lə üçüncü yerdədir.
- sevindirici hallardan biri tarixən Azərbaycanda ənənəvi olan düyü istehsalında özünütəminatmə səviyyəsinin 21,7% yüksəlməsidir.

Cədvəl 2.

Əsas növ sənaye məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, faiz

	2014	2015	2016	2016:2014, %
Şəkərli-unlu qənnadı məmulatları	17,7	17,8	30,4	71,8
Kərə yağı	51,9	69,2	75,6	45,7
Tortlar və şirniyyat məmulatları, şirinləşdirici maddələr qatılmış sair çörək-bulka məmulatları	62,1	66,6	81,6	31,4
Duz	77,5	76,9	100,3	29,4
Təmizlənmiş düyü	8,3	9,6	10,1	21,7
Bütün növ pendirlər	80,4	84,2	88,3	9,8
Meyvə və tərəvəz konservləri	91,4	87,6	92,9	1,6
Un (bütün növləri)	94,8	95,1	96,1	1,4
Qatıq, qaymaq, yoğurt və s. məhsullar	93,9	94,1	95,2	1,4
Şirinləşdirilməmiş mineral və qazlı sular	95,8	95,4	96,6	0,8

Mənbə: www.stat.gov.az, cədvəl 4.6-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Beləliklə, dolların məzənnəsinin sıçrayışlı artımının milli iqtisadiyyatda yaratdığı təlatümlərə baxmayaraq bir sıra seqmentlərdə özünütəminatmə səviyyəsinin artmasını müsbət hal kimi dəyərləndirmək olar.

VII. Azərbaycanın emal müəssisələrində valyuta risklərinin yumşaldılmasının əsas istiqamətləri üzrə təklif və tövsiyələr işlənilib hazırlanmışdır.

Azərbaycanda manatın sürəkli devalvasiyası nəticəsində yaşanan böhran əhalinin müəyyən qrupunda milli valyutanın devalvasiyasının pis, revalvasiyanın isə əksinə, əlverişli olması haqqında yanlış rəy yaratmışdır. Mütəxəssislər yaxşı bilirlər ki, Azərbaycanda tənzümlün birinci əsas səbəbi ölkə ÜDM-nin neftdən asılılığı fonunda neftin dünya satış qiymətlərinin kəskin azalması olmuşdur. Bizim aşkarladığımız ikinci mühüm səbəb isə Azərbaycanın idxaldan asılılığıdır. Nəhayət, yenə də bizim nümayiş etdirdiyimiz üçüncü səbəb də mövcuddur ki, bu da qeyr-neft sahələrinin həm istehsal, ən əsası isə həm də ixrac sahəsində zəifliyidir ki, bu üç səbəb Azərbaycanda indi də davam edən Holland sindromunun əsas xüsusiyyətləridir.

Əslində isə mütəxəssislər bilirlər ki, idxaldan asılılığı normal səviyyədə çox ölkə üçün olan ölkə üçün milli valyutanın devalvasiyası arzu olunan, revalvasiyası isə təhlükəlidir. Bu, ixracdan asılı olan ölkələr (məsələn, Almaniya, Malayziya, Yaponiya kimi) üçün xüsusən önəmlidir. Hətta tarixdən “məzənnə müharibələri” – milli valyutanın süni şəkildə devalvasiya edilməsi təcrübədən məlumdur. Məsələn, ötən əsrin sonlarında Yaponiya yeninin məzənnəsinin aşağı düşməsi nəticəsində ABŞ avtomobil sənayesinin itkilərinin qarşısını almaq üçün ABŞ hökuməti Yaponiyaya idxal gömrük rüsumlarının artırılması hədələri ilə sərt notalar göndərmişdir. Hazırda oxşar hallar Çinlə ABŞ, müəyyən dərəcədə Çinlə Avropa arasında yaşanır.

Beləliklə, hələ Azərbaycanda kəskin şəkildə özünü göstərməyə də, müəssisələrimizin milli valyutanın revalvasiyasına hazır olması üçün bu risklərin də yumşaldılması məsələlərini də tədqiq edək.

Bu hallarla tez-tez rastlaşan Yaponiya şirkətləri maliyyə hədələşdirilməsi və əməliyyat hədələşdirilməsi kimi yanaşmalardan istifadə edir. Bu strategiyanın effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün dörd meyardan istifadə olunur.

1) Satış valyutasının seçilməsi (milli valyutada hesablaşmaların məcmu hesablaşma məbləğində payı).

2) “*Marry and netting*”.

3) Maliyyə hedcləşdirilməsi dərəcəsi (hedcləşdirilmiş forvard kontraktlarının xarici valyutada olan məcmu investisiyalara payı).

4) Valyuta məzənnəsi transferi (Exchange-rate pass-through - ERPT). Buna qiymət təftişi də deyilir. Bu, idxal olunan məhsulun milli valyutada qiymətinin (P_m) milli valyutanın idxal olunan ölkənin valyutasının məzənnəsinə (r) görə elastikliyidir:

$$ERPT = \% \Delta p_m : \% \Delta r$$

Valyuta riskinin idarə olunmasının uğur səviyyəsi iki amildən asılıdır.

- şirkətin məzənnəsinin fluktuasiyalarına uyğun qiyməti təftiş etmə qabiliyyəti;

- şirkətin bu üsuldən istifadə etmə intensivliyindən.

Bu meyarlar vasitəsilə məzənnə riskinin idarə olunmasının etibarlılığı qiymətləndirilir.

Valyuta risklərindən sığortalanmaq üçün Azərbaycan şirkətlərinə aşağıdakı qaydalara riayət etmək tövsiyə olunur.

1. İstehsal riski ilə bağlı idarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan aşağıdakı qaydalar riayət edilməsi tövsiyə olunur:

- Alınan məmulatın, ən azı, iki satıcısı ilə tərəfdaşlıq – satıcıların dublyajı.

- Məsuliyyətli yükün partiyalarla nəqli.

- Məsuliyyətli materialların, ən azı, iki yerdə saxlanması.

- Vəsaitlərin qoyuluşu sferasına görə orta mənfəət normasına hədəflənmə.

- İstehsal həcmimin artımı ilə xərclərin azalması arasında münasibətin aşkarlanması.

2. Qiymətin dəyişilməsi. Valyuta riskinin idarə olunmasının uğur səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə iki amildən asılıdır.

- şirkətin valyuta məzənnəsinin fluktuasiyalarına cavab olaraq qiyməti təftiş etmə qabiliyyəti;

- şirkətin bu üsuldən istifadə etmə intensivliyindən.

Satış müqavilələrində milli valyutanın payı çox olanda bu alət milli valyutanın revalvasiyası halı üçün, xarici valyutanın payı çox olanda isə milli valyutanın devalvasiyası halında effektivdir.

3. Valyuta riskinin idarə olunmasının effektivliyini təmin etmək məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- Şirkətin fəaliyyətində maliyyə nəticələrinə təsir göstərən valyuta komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi.

- Valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin şirkət üçün məqbul olan maksimal və minimal hədlərinin (koridorun) müəyyənləşdirilməsi.

- Valyuta risklərinin idarə olunmasının optimal metodunun seçilməsi.

- Müəyyən dövr üçün müxtəlif valyutalarla əməliyyatlar üzrə normativlərin müəyyənləşdirilməsi və onlara riayət olunması üzərində nəzarət.

4. Əməliyyat hedcləşdirilməsi baxımından "marry and netting" metodu milli valyutanın qəfil revalvasiyasına qarşı sağlam üsul hesab olunur, çünki o, məzənnə dəyişməsi təsirini azaldır.

5. Daxili risklərin idarə olunmasının aşağıdakı istiqamətləri fərqləndirilir:

- Valyuta həcmi vasitəsilə kompensasiya.

- Qiymət kompensasiyası.

- Valyuta diversifikasiyası.

- Valyutanın razılaştırılması.

6. Bundan başqa aşağıdakı tədbirlərin də həyata keçirilməsi valyuta risklərinin mənfə təsirlərini yumşaldır.

- Xarici ölkələrlə əlaqələrə məhdudiyət qoyulması – müəyyən dövr (məsələn, bir il) ərzində xarici şirkətlərlə əqdlərin həcmnin maksimal həddinin təsbit olunması.

- İstifadə olunan alətlərin məhdudlaşdırılması.

- Potensial xarici tərəfdaşların valyuta mövqeyi və ödəmə qabiliyyəti haqqında mütəmadi məlumatların əldə edilməsi.

7. Valyutası zəif olan ölkələrdə filialı olan şirkətin valyuta riskini azaltması üçün aşağıdakıları həyata keçirməsi məsləhət olunur.

- Filialın pul vəsaitlərinin idarə olunması. Məsələn, güclü məzənnə dəyişməsi zamanı bu vəsaitlərin ana müəssisəyə qaytarılması

və ya müəyyən sabit aktivlərə qoyulması.

- Məzənnənin dəyişmə meyindən asılı olaraq əqdin həyata keçirildiyi ölkənin valyutasında əməliyyatların idarə olunması – borcların təcili geri alınması və ya qaytarılması və s.

- Anbar ehtiyatları üzrə vəziyyətə uyğun siyasətin həyata keçirilməsi. Əgər bu əmtələrin qiymətinin azalma ehtimalı varsa, onda bu ehtiyatların azaldılması istiqamətində tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Əksinə, əgər milli valyutanın devalvasiyası gözlənilirsə, onda bu ehtiyatları artırmaq lazımdır.

- Valyuta riskindən sığortalanmaq üçün filial yerləşən ölkədə borclanmadan istifadə etmək olar. Bu, xüsusən valyutası zəif olan əcnəbi ölkədə effektivdir. Lakin bu halda da ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki belə ölkələrdə, bir qayda olaraq, kredit faizləri çox yüksək olur, buna görə də hökmən faiz xərcləri ilə məzənnə dəyişməsindən əldə olunan gəlir müqayisə olunmalıdır.

- Alış əqdləri üzrə ödənişləri zəif valyutalarda, satış əqdləri üzrə isə güclü valyutada təsbit etməyə çalışmaq lazımdır.

Dissertasiya mövzusu üzrə müəllifin aşağıdakı əsərləri nəşr olunmuşdur:

1. Riskin qiymətləndirilməsinin ümumi üsulları // “Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan Respublikasında innovativ dövlət idarəçiliyi islahatları” mövzusunda elmi-praktiki konfransının materialları. –Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, –2017. – s. 304-309
2. Valyuta riskləri və onların mənşəyinə baxışlar // – Bakı: AMEA-nın xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, –2017. № 3. –s. 27-34
3. Valyuta rejiminin tətbiqinə müasir yanaşmalar // Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi əsərlər, –2017. № 5. – s. 229-234
4. Влияние девальвации национальной валюты на перерабатывающую промышленность Азербайджана //–Киев: Национальная Академия Наук Украины, Институт Экономики Промисловости, «Экономический Вестник Донбаса», – 2019. № 2(56). – с. 91-97
5. The positive impact of the devaluation of national currency on Azerbaijan's manufacturing industry//–Bucharest, Romania: Social Economic Debates,– 2019.– № 2.s. 9-13

6. Развитие перерабатывающих предприятий в Азербайджане //– International scientific-practical conference “Possibilities for business development-economic, management and social dimensions, – Svishtov, Bulgaria, –30 noyabr, –2018. – s. 130-135
7. Azərbaycanın süd məhsulları üzrə xarici ticarətinin müasir vəziyyəti // – Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, “Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri” mövzusunda V Respublika elmi-Praktik konfransının materialları, –Bakı, – noyabr –2019. – s. 200-204
8. Azərbaycan iqtisadiyyatında aqrar sektorunun rolu //–Bakı: AMEA-nın xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, – 2019. № 6
9. Sensitivity of the Azerbaijani manufacturing industry to volatility of the exchange rate (Case of 2015 manat depreciation) // – Киев: Научный журнал «Инвестиції: практика та досвід», –2020. –№4.

Dissertasiyanın müdafiəsi “31” may 2021-ci il saat 10:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “30”aprel 2021-ci ildə göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: “28” aprel 2021.
Kağızın formatı: 60x84 ^{1/16}.
Sifariş 04/13Tiraj: 100.
Həcmi 1 ç.v. (38075 işarə)

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.*

Əlaqə üçün: capevi@internet.ru / (+99455) 201-2809